

M E S O S Disiplinlerarası Ortaçağ Çalışmaları Dergisi
The Journal of Interdisciplinary Medieval Studies

**STOACI ZENON'UN TANRISI: SVF 1.152-162 FRAGMANLARININ
GENEL BİR ANALİZİ**

Yazar/Author: C. Cengiz ÇEVİK

Kaynak/Source: *Mesos: Disiplinlerarası Ortaçağ Çalışmaları Dergisi*, IV,
63 – 76

Doi: 10.5281/zenodo.7466622

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 7 Aralık 2022; Kabul Tarihi: 21 Aralık 2022

MESOS Disiplinlerarası Ortaçağ Çalışmaları Dergisi içinde yayımlanan tüm yazılar kamunun kullanımına açıktır; serbestçe, ücretsiz biçimde, yayıncıdan ve yazar(lar)dan izin alınmaksızın okunabilir, kaynak gösterilmesi şartıyla indirilebilir, dağıtılabılır ve kullanılabilir.

**STOACI ZENON'UN TANRISI: SVF 1.152-162 FRAGMANLARININ
GENEL BİR ANALİZİ**

C. Cengiz ÇEVİK*

* Dr., jengiz@gmail.com. 0000-0001-6160-2206

Özet

Stoa felsefesi yaygınlıkla bir ahlak felsefesi olarak kabul edilir. Ancak bu, sadece ve doğrudan etik sonuçlara varan bir öğreti değildir; doğanın rehberliğinde erdemli bir yaşam ülküsünü savunan bu öğretinin arka planında fiziksel ve teolojik argümanlar bulunur. Bu argümanların en önemlisi evrenin tanrısal bir kökene dayandığı ve tanrısal bir iradeyle yönetildiğidir. Tanrı ve tanrısallıkla ilgili Stoacı argümanların en eskileri kurucu Kitionlu Zenon'un fragmanlarında bulunur. Bu çalışmanın amacı Zenon'un tanrı ve tanrısallık anlayışını yansıtan SVF 1.152-162 fragmanlarının genel bir analizini yapmaktır.

Anahtar kelimeler: Fragmanlar, Kitionlu Zenon, Stoa Felsefesi, Stoacılık, SVF, Tanrı.

Abstract

Stoic philosophy is widely accepted as a moral philosophy. However, this is not just a doctrine which directly arrived at ethical conclusions. There are physical and theological arguments in the background of this teaching, which defends the ideal of a virtuous life under the guidance of nature. The most important of these arguments is that the universe came from divine origin and is governed by a divine will. The earliest Stoic arguments about God and divinity are found in fragments of the founder Zeno of Citium. The aim of this study is to make a general analysis of SVF 1.152-162 fragments reflecting Zeno's concept of god and divinity.

Keys: Fragments, God, Stoicism, Stoic Philosophy, SVF, Zeno of Citium.

GİRİŞ

Kendisinden önceki, çağdaşı ve sonraki birçok filozof ve ekol gibi, Stoa felsefesinin kurucusu Kitionlu Zenon'un (MÖ 336 – 265) yazdığı eserler de günümüze ulaşmamıştır. Bu yüzden onun yaşamı ve düşünceleriyle ilgili tek kaynak, farklı dönemlerde yaşamış olan farklı yazarların eserlerinden alınmış olan fragmanlardır. Hiç kuşku yok ki, bu aracı yazarların inanç, felsefî görüş ve konuları ele alış biçimleri arasındaki farklılıklardan ve kaynaklarının değişkenlik göstermesinden ötürü, bu fragmanların içerdiği bilgilerin birbirleriyle hiç çelişmemesi, tam bir uyum içinde olması beklenemez. Bu yüzden düşünceleri fragmanlar yoluyla günümüze ulaşmış olan her filozof gibi, Zenon'un düşüncelerinin de layıkıyla anlaşılabilmesi için birbirini takip eden çalışmalara ihtiyaç vardır. Bu çalışma aşamalarının ilki, literatür taramasına bağlı olarak oluşturulan fragmanların teşrihi ve genel bir analizidir. Fragmanların spesifik olarak inceleneceği daha sonraki çalışmalara ön katkı sağlayacak olan ilk aşamadaki analizde, Zenon'un fragmanlarının içeriği metin ve bağlam açısından ortaya konulur; filozofa atfedilen görüşlerin kendisinden önceki ve sonraki filozof ve ekollerin görüşleriyle olan ilgisi ele alınır ve bu konudaki modern yorumlara başvurulur. Bu çalışmanın amacı, yukarıda özetlenen bu ilk aşamaya uygun olarak Zenon'un tanrı anlayışını yansıtan SVF 1.152-162 fragmanlarının genel bir analizini yapmaktır. Bu analizde fragman derlemesinin kaynağı olarak *Stoicorum Veterum Fragmenta, vol. I: Zeno et Zenonis Discipuli*. Ed. Hans von Arnim. Stuttgart: Teubner, 1964 kullanılmıştır. Parantez içinde belirtilen fragman derlemesinin kaynağı ise şudur: *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları*. Ed. ve Çev. C. Cengiz Çevik. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2021. Yazar ve eser adı kısaltmalarında bu ikinci eser kullanılmıştır. Fragmanlar konularına göre üç bölüme ayrılmıştır: 1. Tanrıların varlığının mantıksal kanıtı üzerine (SVF 1.152), 2. Tanrının bedensel bir varlık olması üzerine (SVF 1.153), 3. Tanrısal bir ateş olarak *aether* (αιθήρ, *aithêr*), tanrının maddeyle ilişkisi ve tanrısal yasa üzerine (SVF 1.154-162).

Tanrıların Varlığının Mantıksal Kanıtı Üzerine

SVF 1.152 (= Zenon, Fr. D82) – Sext. Emp. *Math.* 9.133: Ζήνων δὲ καὶ τοιοῦτον ἡρώτα λόγον. τοὺς θεοὺς εὐλόγως ἄν τις τιμῶη· τοὺς δὲ μὴ ὄντας οὐκ ἄν τις εὐλόγως τιμῶη· εἰσὶν ἄρα θεοί. Karş. Diog. Babyl. Fr. 32 (Vol. III p. 216): Zenonem ab adversariis defendentis.

Zenon'un tanrıların varlığının kanıtıyla ilgili görüşü, SVF 1.152'deki fragmanda yer alır. Bu fragman, Sext. Emp. *Math.* 9.133'ten alınmıştır. Tanrının Zenon'un kozmolojisinin anahtar kavramlarından biri olduğunu gösteren fragmanlar arasında yer alan bu fragmanın¹ bağlamında önce başka filozof ve ekollerin, daha sonra Stoacıların tanrıların varlığıyla ilgili sundukları mantıksal argümanlardan söz edilir. Burada söylendiğine göre, Zenon'un savunduğu argüman şudur: “Tanrılara akla uygun olarak hürmet edilir” (τοὺς θεοὺς εὐλόγως ἄν τις τιμῶη, *tous theous eulogôs an tis timôê*); “olmayan şeylere akla uygun olarak hürmet

¹ Bu görüş için bkz. Ricardo Salles, “Two Early Stoic Theories of cosmogony,” *Causation and Creation in Late Antiquity*, ed. Anna Marmodoro ve Brian D. Prince (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 22.

edilmez” (τοὺς δὲ μὴ ὄντας οὐκ ἄν τις εὐλόγως τιμῶη, *tous de mê ontas ouk an tis eulogos timôê*); “o halde tanrılar vardır” (εἰσὶν ἄρα θεοί, *eisin ara theoi*). Metnin fragmana dahil edilmeyen devamında, bazılarının bu argümana şöyle karşı çıktığı da söylenir: “Bilgelere akla uygun olarak hürmet edilir” (τοὺς σοφοὺς ἄν τις εὐλόγως τιμῶη, *tous sophous an tis eulogos timôê*); “olmayan şeylere akla uygun olarak hürmet edilmez” (τοὺς δὲ μὴ ὄντας οὐκ ἄν τις εὐλόγως τιμῶη, *tous de mê ontas ouk an tis eulogos timôê*); “o halde bilgiler vardır” (εἰσὶν ἄρα σοφοί, *eisin ara sophoi*). Bu karşı argüman, Sextus Empiricus'a göre, Stoacıların hoşuna gitmemiştir, zira onlara göre bilge o döneme dek keşfedilmemiş bir şeydir.² Keşfedilmemiş olanın belli bir mantık örgüsüyle keşfedilebilir olması mümkün değildir, böyle bir mantık yürütmenin işlevselliği tartışmaya açılır. Zenon'un tanrıların varlığının mantıksal kanıtı, başka bir örnek üzerinden çürütülmüş olur.

Ancak metnin devamında Khryssippos'un öğrencisi olan Babylonlu Diogenes metne bir ekleme yaparak Zenon'un argümanındaki ikinci öncülün şu olduğunu söylediği belirtilir: “Ancak hiç var olmamış olan şeylere akla uygun olarak hürmet edilmez” (τοὺς δὲ μὴ πεφυκότας εἶναι οὐκ ἄν τις εὐλόγως τιμῶη, *tous de mê pephukotas einai ouk an tis eulogos timôê*). Sextus Empiricus Babylonlu Diogenes'in bu öncülünün Zenon'un argümanına eklenmesi ve kabul edilmesi durumunda, tanrıların var olan türden bir yapıya sahip olduklarının kabul edileceğini belirtir. Bununla birlikte Sextus Empiricus aynı metinde bazıları tarafından Zenon'un birinci öncülünün, yani “tanrılara akla uygun olarak hürmet edilir” ifadesinin, belirsiz olduğunu düşünüldüğünü söyler. Bu belirsizliğe neden olan şey, öncülün şu iki anlama gelebilecek olmasıdır: (1) “Tanrılara akla uygun olarak hürmet edilir” (τοὺς θεοὺς εὐλόγως ἄν τις τιμῶη, *tous theous eulogos an tis timôê*). (2) “Tanrılara hürmet edilerek <tapılır>” (τιμητικῶς ἔχοι, *timêtikôs ekhoi*). İkincisinde sunuyla veya kurban kesilerek ibadet etme anlamı varken, ilkinde ise sadece hürmet edildiği vurgusu vardır.³

Zenon'un buradaki tanrıların varlığını kanıtlama şekli, SVF 2.1019'daki (Them. *Paraph. in Anal. poster.* p.79, I Spengel) tanrıların varlığını, sunakların varlığına dayandıran Khryssippos'un akıl yürütmesini andırır. “Zenon'un hürmeti ile Khryssippos'un sunakları, tanrıları bilmeye ilişkin aynı Stoacı yaklaşımın, yani bireylerin çevrelerindeki dünyayı gözlemleyerek tanrıya ilişkin bir ön-kavram (πρόληψις, *prolēpsis*) geliştirebilmelerinin örnekleridir.”⁴

Tanrının Bedensel Bir Varlık Olması Üzerine

SVF 1.153 (Zenon, Fr. D83a-b) – Hippol. *Haer.* 21.1: Χρύσιππος καὶ Ζήνων οἱ ὑπέθεντο καὶ αὐτοὶ ἀρχὴν μὲν θεὸν τῶν πάντων, σῶμα ὄντα τὸ καθαρῶτατον, διὰ πάντων δὲ διήκειν τὴν πρόνοιαν αὐτοῦ. Gal. *Hist. Philos.* 16 (DDG p. 608): Πλάτων μὲν οὖν καὶ Ζήνων ὁ Στοικὸς περὶ τῆς οὐσίας τοῦ

² Bu konuyla ilgili olarak bkz. Rene Brouwer, *The Stoic Sage: The Early Stoics on Wisdom, Sagehood and Socrates* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 101-102.

³ Bu yorum için Sextus Empiricus, *Against Physicists. Against Ethicists*, çev. R. G. Bury. LCL 311 (Cambridge: Harvard University Press, 1936), 73, n.b.

⁴ Jon D. Mikalson, *Greek Popular Religion in Greek Philosophy* (Oxford: Oxford University Press, 2010), 211. Zenon'un bu türden tasımlardan yararlanmasıyla ilgili olarak bkz. David Sedley, “The Stoic -Platonist Debate on kathêkonta,” *Topics in Stoic Philosophy*, ed. Katerina Ierodiakonou (Oxford: Clarendon Press, 1999), 146.

θεοῦ διεληλυθότες οὐχ ὁμοίως περὶ ταύτης διενοήθησαν, ἀλλ' ὁ μὲν Πλάτων
θεὸν ἀσώματον, Ζήνων δὲ σῶμα, περὶ <τῆς> μορφῆς μηδὲν εἰρηκότεες.

Hippolytos ve Galenos kaynaklı iki farklı aktarımdan oluşan SVF 1.153 fragman grubunda karşımıza çıkan temel sorun tanrının bir cisim olup olmadığı, yani bedensel bir varlık olup olmadığıdır. Bunun dışında Hippolytos kaynağında Zenon ve Khryssippos'a göre, “tanrının, her şeyin temel ilkesi” olduğu (ἀρχὴν θεὸν τῶν πάντων, *arkhên theon tôn pantôn*) ve “tanrısal öngörünün her şeye nüfuz ettiği” (πάντων δὲ διήκειν τὴν πρόνοιαν, *pantôn de diêkein tén pronoian*) bilgileri yer alır. Bu bilgilerin, makalenin ilerleyen kısımlarında ele alınacağı gibi, tanrının bedensel bir varlık olduğu bilgisiyle birlikte sunulması tutarlıdır. İlk fragmanda tanrının “en temiz bedene” (σῶμα καθαρῶτατον, *sôma katharôtaton*) sahip olduğu söylenir.⁵ Aynı bilgi, Zenon özelinde olmak üzere, Galenos'un eserinde de bulunmaktadır: Platon'un “bedensiz tanrı” (θεὸς ἀσώματος, *theos asômatos*) anlayışına karşılık, Zenon'un, şeklinden (μορφῆ, *morphê*) bahsetmemiş olmasına rağmen tanrıya bir beden (σῶμα, *sôma*) atfettiği söylenir.

Zenon'un buradaki yaklaşımını anlayabilmek için genel olarak “beden” anlayışını incelemek gerekir. Stob. *Ecl.* 1.138.14 (SVF 1.89 = Zenon, Fr. D34) kaynağında söylendiğine göre, Zenon “neden”i (αἰτία, *aitia*) “bir şeyin olmasına yol açan” olarak tanımlamış ve nedenin kendisini de olan bir şey olarak ifade etmiştir. “Neden de bir bedendir” (τὸ μὲν αἴτιον σῶμα, *to men aitiôn sôma*). Nedenin beden olması, Cic. *Acad. Post.* 1.39'da (SVF 1.90 = Zenon, Fr. D35) bir şeyin, bedeni olmayan veya cisim halinde olmayan bir şeyden etkilenmediği önermesiyle birlikte düşünülmelidir. Başka deyişle, tanrının da başka şeyleri etkileyebilmesi için bir bedene sahip olması gerekir.⁶ Bu, Chalcid. *In Tim.* 294'te (SVF 1.87 = Zenon, Fr. D32b) dile getirilen Stoacıların tanrının madde veya maddenin ayrılmaz niteliği olduğu ve tohumun cinsel organlardan geçmesi gibi maddenin içinden geçerek hareket ettiği önermesiyle tutarlı bir gerekliliktir. Aynı durum Epiph. *Adv. Haeres.* 1.5'te (SVF 1.87 = Zenon, Fr. D32c) dile getirilen maddenin tanrıyla eşzamanlı olduğu ve her şeyi yöneten ve etkileyen bir kader ve yaratılışın olduğu bilgisi için de geçerlidir.

Yukarıda Platon'un “bedensiz tanrı” (θεὸς ἀσώματος, *theos asômatos*) anlayışına karşılık Zenon'un tanrıya bir beden atfettiği belirtilmişti. Benzer bir şekilde Stob. *Ecl.* 1.49.33'te (SVF 1.142) Zenon Platoncu ruh ve beden karşıtlığını reddederek ruhun da bir beden olduğunu (σῶμα τὴν ψυχῆν, *sôma tén psychên*) söylemektedir.⁷ Bu, Stoacılar için kaçınılmaz bir sonuçtur, zira onlara göre bedeni olmayan şey gerçek değildir ve olmayan bir şeydir; tanrı veya ruh, onlar da beden olmalıdır.⁸ Sonuç olarak tanrının bedensel bir varlık

⁵ Karş. *The Fragments of Zeno and Cleanthes*, ed. A. C. Pearson (Londra: C. J. Clay and Sons, 1891), 88.

⁶ Bu konuyla ilgili olarak bkz. *The Hellenistic Philosophers: Volume 1, Translations of the Principal Sources with Philosophical Commentary*, ed. ve çev. A. A. Long ve D. N. Sedley (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 273; Anna Maria Ioppolo, “Nature, God, and Determinism in Early Stoicism,” *The Routledge Handbook of Hellenistic Philosophy*, ed. Kelly Arenson (New York ve Londra: Routledge, 2020), 238; A. A. Long, “Soul and Body in Stoicism,” *Phronesis*, 27.1 (1982): 37 vd.

⁷ Karş. E. Vernon Arnold, *Roman Stoicism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1911), 69, n.55.

⁸ Giovanni Reale, *A History of Ancient Philosophy III, A: Systems of the Hellenistic Age*, ed. ve çev. John R. Catan (Albany: State University of New York Press, 1985), 245.

olduğunun düşünülmesi, ilkelerin madde halinde olmadığına ilişkin Platoncu inanışa bir tepki olarak anlaşılabilir; dahası, bu tepkinin Zenon'un da bir dönem öğrencisi olduğu Polemon'un yönlendirdiği Eski Akademeia'nın son kuşağında başladığını düşünenler de olmuştur.⁹

Gal. *Hist. Philos.* 16 (DDG p. 608) künyeli ikinci fragmanın son kısmında Zenon'un tanrının "biçim"inden (μορφή, *morphê*) söz etmemiş olması, Lactant. *Ira* 18'de (SVF 2.1057) söylendiği gibi, "Stoacıların tanrının bir şekli olduğu düşüncesini reddetmesiyle" (*Stoici negant habere ullam formam deum*) ilişkili olabilir.¹⁰

Tanrısal Bir Ateş Olarak *aether* (αἰθήρ, *aithêr*), Tanrının Maddeyle İlişkisi ve Tanrısal Yasa Üzerine

SVF 1.154 (Zenon, Fr. D84a-d) – Cic. *Nat. D.* 1.36: hic idem (scil. Zeno) alio loco aethera deum dicit. Tert. *Adv. Marcion.* 1.13: deos pronuntiauerunt... ut Zeno aere et aethere. Min. Fel. 19.10: aethera interdum omnium esse principium. Cic. *Acad. Pr.* 2.126: Zenoni et reliquis fere Stoicis aethêr videtur summus deus, mente praeditus, qua omnia regantur.

SVF 1.155 (Zenon, Fr. D85a-b) – Tert. *Ad Nat.* 2.4: ecce enim Zeno quoque materiam mundialem a deo separat et eum per illam tamquam mel per favos transisse dicit. – idem *Adv. Hermog.* 55: Stoici enim volunt deum sic per materiam decurrere quomodo mel per favos.

SVF 1.156 (Zenon, Fr. D86) – Tert. *De Praescr. Haeret.* 7: et ubi materia cum deo exaequatur, Zenonis disciplina est.

SVF 1.157 (Zenon, Fr. D87a-b) – Aet. 1.7.23: Ζήνων ὁ Στωϊκὸς νοῦν κόσμον πύρινον (θεὸν ἀπεφώνητο). August. *C. Acad.* 3.17.38: nam et deum ipsum ignem putavit (Zeno).

SVF 1.158 (Zenon, Fr. D88) – Them. *De An.* 2.64.25: τάχα δὲ καὶ τοῖς ἀπὸ Ζήνωνος σύμφωνος ἢ δόξα, διὰ πάσης οὐσίας πεφοιτηκέναι τὸν θεὸν τιθεμένοις καὶ ποῦ μὲν εἶναι νοῦν, ποῦ δὲ ψυχὴν, ποῦ δὲ φύσιν, ποῦ δὲ ἔξιιν.

⁹ Sedley'in bu konudaki yaklaşımı için bkz. D. Sedley, "The Origins of Stoic God," *Traditions of Theology*, ed. D. Frede ve A. Laks (Leiden: Brill, 2002), 81. Bu yaklaşımın analizi için bkz. Jean-Baptiste Gourinat, "The Stoics on Matter and Prime Matter: 'Corporealism' and the Imprint of Plato's Timaeus," *God and Cosmos in Stoicism*, ed. Ricardo Salles (Oxford: Oxford University Press, 2009), 6, 53 ve başka yerlerde. Karş. P. A. Meijer, *Stoic Theology: Proofs for the Existence of the Cosmic God and of the Traditional Gods* (Utrecht: Eburon, 2007), 31; 423; A. A. Long, "Plato and Hellenistic Philosophy," *A Companion to Plato*, ed. Hugh H. Benson (Londra: Blackwell Publishing, 2006), 423; Arnold, *Roman Stoicism*, 71.

¹⁰ Bu, eski Stoacıların tanrının insan biçimli olmadığıyla ilgili görüşlerini içeren fragmanlar içinde yer almasına rağmen, genel olarak tanrının herhangi bir şekli olmadığı görüşünü aktarır. Karş. *Posidonius. Volume II The Commentary (i) Testimonia and Fragments 1-149*, ed. I. G. Kidd (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 410.

SVF 1.159 (Zenon, Fr. D89a-c) – Tatianus, *Ad Gr.* 5: καὶ ὁ θεὸς ἀποδειχθήσεται κακῶν κατ’ αὐτὸν (scil. Ζήνωνα) ποιητῆς, ἐν ἀμάραις τε καὶ σκώληξι καὶ ἀρρητουργοῖς καταγινόμενος. – Clem. Al. *Protr.* 58: οὐδὲ μὴν τοὺς ἀπὸ τῆς Στοᾶς παρελεύσομαι διὰ πάσης ὕλης καὶ διὰ τῆς ἀτιμοσύνης τὸ θεῖον διήκειν λέγοντας· οἱ καταισχύνουσιν ἀτεχνῶς τὴν φιλοσοφίαν. – Sext. Emp. *Pyrr.* 3.218: Στοικοὶ δὲ πνεῦμα διῆκον καὶ διὰ τῶν εἰδεχθῶν.

SVF 1.160 (Zenon, Fr. D90a-c) – Lactant. *De Vera Sap.* 9: Zeno rerum naturae dispositorem atque artificem universitatis λόγον praedicat, quem et fatum et necessitatem rerum et deum et animum Iovis nuncupat. – id. *Inst. Div.* 4.9. – Tert. *Apol.* 21: Apud vestros quoque sapientes λόγον, id est sermonem atque rationem, constat artificem videri universitatis. Hunc enim Zeno determinat factitorem, qui cuncta in dispositione formaverit, eundem et fatum vocari et deum et animum Iovis et necessitatem omnium rerum. – Min. Fel. 19.10: rationem deum vocat Zeno.

SVF 1.161 (Zenon, Fr. D91) – Cic. *Nat. D.* 1.36: rationem quandam per omnem naturam rerum pertinentem vi divina esse affectam putat. – Karş. Epiphani. *Adv. Haeres.* 3.36: ἔλεγε δὲ πάντα διήκειν τὸ θεῖον.

SVF 1.162 (Zenon, Fr. D92a-e) – Cic. *Nat. D.* 1.36: Zeno naturalem legem divinam esse censet eamque vim obtinere recta imperantem prohibentemque contraria. – Lactant. *Div. Inst.* 1.5: Item Zeno (deum nuncupat) divinam naturalemque legem. – Min. Fel. 19.10: Zeno naturalem legem atque divinam ... omnium esse principium. – Karş. Dig. Laert. 7.88: ὁ νόμος ὁ κοινός, ὅσπερ ἐστὶν ὁ ὀρθὸς λόγος, διὰ πάντων ἐρχόμενος, ὁ αὐτὸς ὢν τῷ Διὶ, καθηγεμόνι τούτῳ τῆς τῶν ὄντων διοικήσεως ὄντι. – Schol. Lucan. 2.9: hoc secundum Stoicos dicit, qui adfirmant mundum prudentia ac lege firmatum, ipsumque deum esse sibi legem.

SVF 1.154’teki Latince kaynaklara göre Zenon’un tanrı olduğunu söylediği *aether* (αιθήρ, *aithêr*) göğün en üst kısmıdır. Zenon’un *aether* anlayışının kökeninde Herakleitos’un ebedî ateş fikri yer alır.¹¹ Hahm’ın da dikkat çektiği gibi Stoa felsefesinin kuruluş döneminin üç büyük ismi olarak Zenon, Kleanthes ve Khryssippos evrenin dış sınırını oluşturan (*peripheral*) ateşi *aithêr* olarak adlandırmış olmalıdır.¹² Yazar bir dizi fragmana atıfta bulunarak bu yorumunu kanıtlamak ister, bu fragmanlardan biri SVF 1.530’da bulunan Cic. *Nat. D.* 1.37’dir. Burada, Kleanthes’e atfedilen bir *aether* (*aithêr*) tanımı bulunmaktadır: Buna göre Kleanthes “en sonda ve en yüksekte bulunan ve hatta her yerden çevreleyen ve her şeyi en uç noktadan çeviren ve saran ateşin, ki ona *aether* denir, en kesin tanrı olduğuna”

¹¹ Arnold, *Roman Stoicism*, 70 ve n.61. Herakleitos’un Stoacılık üzerindeki etkisiyle ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz. A. A. Long, *Stoic Studies* (Berkeley: University of California Press, 2001), 35-57 (“Heraclitus and Stoicism” başlıklı bölüm).

¹² David E. Hahm, *The Origins of Stoic Cosmology* (Ohio: Ohio State University Press, 1977), 127, n.4.

hükmetmiştir (*tum ultimum et altissimum atque undique circumfusum et extremum omnia cingentem atque complexum ardorem, qui aether nominetur, certissimum deum iudicat*). Aslında daha uzun bir alıntı içeren SVF 1.530'un bu bölümü, 1.534 fragman grubunda da tekrarlanır ve bu tekrardan sonra yine bu grupta yer alan Lactant. *Div. Inst.* 1.5 kaynaklı şu fragman gelir: “Kleanthes ve Anaksimenes *aether*'in en yüce Tanrı olduğunu söyler” (*Cleanthes et Anaximenes aethera dicunt esse summum Deum*).

SVF 2.1077'de ise kaynak yine Cicero olmakla birlikte (*Nat. D.* 1.39), Khryssippos'a atfen ateş (*ignis*) ile *aether*'in aynı şey olduğu söylenir. Bu iki fragman temelde Cicero'nun aynı eserinin birbirini takip eden iki bölümüne (1.37 ve 39) dayanmasına rağmen, *aether*'le ilişkilendirilen iki farklı terim olduğu görülmektedir; 1.530'da *ardor*, 2.1077'de ise *ignis* terimleri kullanılmaktadır. *Ardor* daha çok “alev, ateş, ateşten kaynaklanan sıcaklık, parlaklık, vb.” anlamlara sahiptir, yerine göre bu anlamlardan biri tercih edilmiştir; örneğin Lucr. 2.212'de “Güneş'in alevi” (*solis ardor*), 5.1093'te “alevlerin sıcaklığı” (*flammarum ardor*) anlamında kullanılmıştır. *Ignis* ise “ateş, ateşin kızıllığı, parlaklığı, aydınlığı, vb.” anlamlara sahiptir. Bu iki terimin Stoacı bağlamda anlam bakımından birbirine yaklaştığı gözlemlenir. Örneğin Cic. *Nat. D.* 2.40-41'de (≠ SVF) Kleanthes'in göğü ve göksel cisimleri ateşle ilişkilendirdiği anlatılırken *ardor* terimi, bu fragmanlardaki anlamına benzeyen bir anlamda karşımıza çıkar. Bu Stoacı bağlamda önce evrenin tanrısallığına bağlı olarak gökyüzündeki yıldızların da tanrısalsal bir nitelikte olduğu söylenir, daha sonra Kleanthes'in tüm yıldızları (<*sidera*> *tota ignea*) ve Güneş'i (*sol igneus*) ateşten varlıklar olarak gördüğü anlatılır. Kleanthes'in burada aktarılan muhakemesine göre, Güneş'teki ateş, “bedenimizdeki yaşamsal ve sağlıklı ateş” (<*ignis*> *corporeus vitalis et salutaris*) gibiyse, canlı (*animans*) olmalıdır, bu durum kendisine *aether* veya gökyüzü de (*caelum*) denilen göksel ateş veya sıcaklıktan doğan diğer yıldızlar (*reliqua astra quae oriantur in ardore caelesti qui aether vel caelum nominatur*) için de geçerlidir.

Cicero kaynaklı tüm bu aktarımlardan çıkarılabilecek sonuç şudur: Zenon'un öğrencisi olan Kleanthes göksel cisimlerin yanı sıra, onların bulunduğu *aether* ile gökyüzünü de ateşle ilişkilendirmekte ve Cic. *Nat. D.* 2.39'da (≠ SVF) söylendiği gibi “evrenin tanrısallığı” (*mundi divinitas*) fikrinden ötürü, onlara da bir tanrısallık atfetmektedir. Bununla birlikte Kleanthes'in, Güneş'in evrenin yönetici kısmı olduğuna inandığı (SVF 1.499 = Kleanthes, Fr. D17a-d), yine Güneş'in denizden yükselen bir ateş kütleli olduğunu (SVF 1.501 = Kleanthes, Fr. D19a-d), aynı şekilde Ay'ın da ateşten olduğunu söylediği (SVF 1.506 = Kleanthes, Fr. D24) iddia edilmektedir. Bütün bu aktarımlar göksel cisimlerin tanrısallığı ile ateşten olmaları arasında bir ilişki olduğunu düşündürmektedir.

Kleanthes'ten sonra Khryssippos'un konuyla ilgili fragmanlarına bakıldığında, Yunanca bir kaynak olarak Stob. *Ecl.* 1.184.8'de (SVF 2.527) Khryssippos'un *aithêr*'i her şeyi “çevreleyen unsur” (*περιφερόμενον, peripheromenon*) olarak betimlediği söylenir. Plut. *de Stoic. repugn.* 1053a'da (SVF 2.579) Güneş'in ateş olarak varlığı ve merkezî bir element olarak ateşin dönüşümü (*πυρὸς μεταβολή, pyros metabolê*), Diog. Laert. 7.138'de (SVF 2.634) tüm evrenin “yönetici ilkesinin *aithêr*'de bulunduğu” (*ἔχειν ἡγεμονικὸν μὲν τὸν αἰθέρα, ekhein hêgemonikon men ton aithera*) söylenir, benzer bir ifadeyi Arius Didymus, *epith. phys.* fr. 29'da da (SVF 2.642) görürüz. Hahm'a göre, Zenon da kendisinden sonraki

Kleanthes ve Khryssippos'la aynı terimi kullanmışsa, *aithêr*'e “çevreleyen ateş” dışında bir anlam yüklemek zor olur.¹³ Bununla birlikte Drozdek'in söylediği gibi, *aether* veya *aithêr* gökle sınırlı değildir, aksine göğün en saf bölümüdür ve diğer elementlerle karışmış olan evrenin diğer tüm parçalarında bulunabilir.¹⁴ Zira evrenin yönetici gücü Stoacı Poseidonios'a göre göğün kendisiyken, Kleanthes'e göre Güneş, Khryssippos'a göre *aithêr*'in en saf parçasıdır, bu bilgiyi aktaran Diog. Laert. 7.139'da bu güce aynı zamanda Stoacılar tarafından “ilk tanrı” (πρῶτος θεός, *prôtos theos*) dendiği söylenir. Bu, Cic. *Acad. Pr.* 2.126'da söylenen *aether*'in Zenon'a ve diğer Stoacılar “en yüce tanrı” (*summus deus*) olarak görünmesiyle de çelişkili olmayan bir yaklaşımdır. *Aether* veya *aithêr*'in tüm fragmanlarda ateşle olan ilişkisi göz önünde tutulduğunda, SVF 1.157 fragman grubundaki iki aktarımda geçen tanrı tanımları da çelişkili görünmemektedir. Zira bu aktarımların Aetius kaynaklı olan ilkinde Zenon'un tanrıyla “evrenin ateşten zihni” (νόος κόσμου πύρινος, *noos kosmou pyrinos*) olarak gördüğü, Augustinus kaynaklı olan ikinci fragmanda ise tanrının kendisini tümüyle ateş olarak (*deus ipse ignis*) düşündüğü gözlemlenir.

Bu noktada, tanrının maddeyle ilişkisine dair bilgi aktaran SVF 1.155 ile 1.156'yı, 1.154 ile 1.157'yi göz önünde tutarak nasıl yorumlamak gerekir? SVF 1.155'in ilk fragmanında Zenon'un “dünyevî madde”yi (*materia mundialis*) tanrıdan ayırdığı ve tanrının maddenin içinden, tıpkı balın peteğin içinden geçmesi gibi geçtiği söylenir. “Balın peteğin içinden” geçmesi (*mel per favos*) analogisi ikinci fragmanda da sürdürülür. Benzer bir şekilde SVF 1.87'de bulunan Stob. *Ecl.* 1.11.5a'da “menideki tohum” ve Chalcid. *In Tim.* 294'te “tohumun cinsel organdan geçmesi” analogileri de tanrının maddeyle ilişkisini betimler. Tüm bu örneklerde Zenon'un etken ve edilgen ilke anlayışının öne çıktığı düşünülebilir. Nitekim Diog. Laert. 7.134'te (SVF 1.85) Zenon'a atıfla “bütünün iki ilkesi olduğundan” (ἀρχὰς εἶναι τῶν ὀλῶν δύο, *arkhas einai tôn olon duo*) söz edilir, bunlar “eden ve edilen” yani “etken ve edilgen” (τὸ ποιῶν καὶ τὸ πάσχον, *to poioun kai to paskhon*) ilkelerdir. Aynı yerde söylendiğine göre, Zenon edilgen ilkenin “nitelikten yoksun olan töz, yani madde” (τὴν ἄποιον οὐσίαν τὴν ὕλην, *tên apoion ousian tên hylên*) olduğunu, etken ilkenin ise tözün içindeki akıl, yani tanrı olduğunu (τὸν ἐν αὐτῇ λόγον τὸν θεόν, *ton en autê logon ton theon*) düşünmüştür. Zira ona göre tanrı ebedîdir ve var olan her şeyi tüm kapsam içinde yaratmış olandır. Bu fragmanın yer aldığı gruptaki (SVF 1.85) diğer fragmanlar da benzer görüşleri paylaşır: Aet. 1.3.25; Achilles Tat. 124e; Philo, *De Prov.* 1.22.

SVF 1.156'da ise Zenon'un öğretisinde “maddenin tanrıyla eşitlendiği” (*materia cum deo exaequatur*) söylenir. Pearson, *The Fragments of Zeno and Cleanthes*, 100'de bu fragmandan sonra yukarıdaki Chalcid. *In Tim.* 294 fragmanına göndermede bulunulur, bu fragmanda tohumun cinsel organdan geçmesi analogisinden önce “tanrının madde veya maddenin ayrılmaz niteliği olduğu” (*deum scilicet hoc esse quod silva sit vel etiam qualitatem insperabilem deum silvae*) bilgisi yer alır. *Materia* ile *silva* terimlerinin aynı anlamda kullanıldığı düşünülürse, ilk bakışta bu bilginin, yukarıda değindiğimiz SVF 1.155'teki *materiam mundialem a deo separat* bilgisiyle çeliştiği düşünülebilir,¹⁵ ancak

¹³ Hahm, *The Origins of Stoic Cosmology*, 127.

¹⁴ Adam Drozdek, *Greek Philosophers as Theologians: The Divine Arche* (Londra ve New York: Routledge, 2007), 236.

¹⁵ Karş. Pearson, *The Fragments of Zeno and Cleanthes*, 89.

Chalcid. *In Tim.* 290'daki (SVF 1.86) Zenon ile Khryssippos gibi birçoklarına atfedilen "maddenin, nitelikleri olan her şeyin altında bulunan şey olduğu" (*silvam... id quod subest his 70arly70s quae habent qualitates*) yönündeki bilgi de göz önünde bulundurulduğunda, daha önce üzerinde durduğumuz, Zenon'un tanrının etken ilke olmasına rağmen, bedensel ve *aether*'le eşitlenen bir varlık olması gerektiği düşüncesi, çelişki görüntüsünü ortadan kaldıran bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.¹⁶ Dahası, tanrının madde olması veya maddenin ayrılmaz bir niteliği olması iddiaları, tanrının tüm töze nüfuz ettiği ve her şeyin kaynağı olduğuyla ilgili düşüncelere de bir zemin oluşturmaktadır.

SVF 1.85'te her şeyin temelinde bulunan etken ilkenin ise edilgen ilke olan tözün içindeki akıl, yani tanrı olduğu yukarıda belirtilmişti. Themistius kaynaklı SVF 1.158'de ise tanrının tüm töze (οὐσία, *ousia*) nüfuz ettiği bilgisi bulunmaktadır, bu iki bilgi birbiriyle tutarlıdır. Her şeyin kökeninde bulunan töze nüfuz eden tanrı nasıl iyi şeylerin kaynağıysa, aynı şekilde SVF 1.159'daki Tatianus, *Ad Gr.* 5 ve Clem. Al. *Protr.* 58 kaynaklı fragmanlarda söylendiği gibi dünyadaki kötü şeylerin (κακῶν, *kakôn*), pis suların (ἀμαραις, *amarais*), solucanların (σκώληξι, *skóléksi*), inancsızlık sergileyenlerin (ἀρρητοῦργοις, *arrêtourgois*) ve en rezil şeylerin de (ἀτιμοτάτης, *atimotatês*) kaynağıdır. Var olan her şeyin istisnasız bir şekilde tanrıya dayandırılması, bu Stoacı akıl yürütmenin sonraki aşamasında yeryüzündeki kötülük probleminin, bütünü tanrısal kökeni göz önünde bulundurularak çözülmesi açısından işlevseldir.

Burada çalışmanın bağlamı açısından dikkat çekici olan bir diğer unsur, SVF 1.159'daki son fragmanda muhtemelen Zenon'un da dahil olduğu Stoacıların pis şeylere bile nüfuz eden unsuru, πνεῦμα (*pneuma*) olarak adlandırdıkları yönündeki bilgidir. *Pneuma* sözcüğünün "esinti, rüzgâr, solunan hava, soluk, soluk alıp verme, yaşam soluğu" vb. anlamları vardır. Aristoteles'in biyoloji konulu metinlerinde *pneuma* canlılarda doğuştan bulunan, içsel bir unsur olarak karşımıza çıkar. Örneğin Arist. *De Gen. Anim.* 2.3 737a9 vd. Lapidge'in de bildirdiği gibi, Zenon Aristoteles'in bedensel gelişimin ve üremenin aracı unsuru olarak gördüğü *pneuma* anlayışından etkilenmiş,¹⁷ Diog. Laert. 7.157 kaynaklı SVF 1.135'te söylendiği gibi "sıcak *pneuma*'nın ruhun kendisi olduğunu" (πνεῦμα ἐνθερμον εἶναι τὴν ψυχὴν, *pneuma enthermon einai tèn psikhên*) söylemiştir. (Karş. SVF 1.136.) Aynı şekilde Tert. *De anim.* 5 ve Macrob. *In Somn. Sc.* 1.14.19 kaynaklı SVF 1.137'de de "doğuştan gelen soluk" (*consitus spiritus*) ruhla (*anima*) özdeş görülür. Stoacıların ama özellikle de Khryssippos'un kozmik *pneuma* anlayışı aslında bedenün tüm organlarına nüfuz eden ve onu canlı kılan bedensel *pneuma*'nın, yani sıcak hava olan soluğun, benzetme yoluyla evrene atfedilmesidir. Evreni canlı bir varlık olarak gören Stoacıların bedenle ilgili biyolojik bir kavramı evrenle ilişkilendirmesi, başka bir deyişle küçük evrenden (*mikrokosmos*) büyük evrene (*makrokosmos*) aktarması şaşırtıcı değildir.¹⁸

¹⁶ Karş. Salles, *God and Cosmos in Stoicism*, 47; Drozdek, *Greek Philosophers as Theologians*, 235.

¹⁷ Michael Lapidge, "Stoic Cosmology," *The Stoics*, ed. John M. Rist (Berkeley: University of California Press, 1978), 168.

¹⁸ Lapidge, "Stoic Cosmology", 169. Stoacıların *pneuma* anlayışıyla ilgili olarak bkz. Salles, *God and Cosmos in Stoicism*, 79; John Sellars, *Stoicism* (Londra: Routledge, 2006), 90; Marcia L. Colish, *The Stoic Tradition from Antiquity to the Early Middle Ages: Stoicism: 1. Stoicism in Classical Latin Literature* (Leiden: E. J. Brill, 1990), 26-27; Peter Barker, "Stoic contributions to early modern science," *Atoms, pneuma, and tranquillity: Epicurean and*

Bununla birlikte 2.774'te *pneuma*'nın her zaman var olduğu, 2.1027'de tüm evrene nüfuz ettiği, 2.1051'de ise her şeye nüfuz etmekle birlikte her şeyi kendinde barındırdığı okunmaktadır.¹⁹ Sonuç olarak SVF 1.158 ile 1.159 arasında, tanrının her şeyde bulunduğu ve genel olarak kötü olduğu varsayılan şeylerin bile kaynağı olduğu konusunda bir tutarlılık vardır.

Aynı şekilde, Cic. *Nat. D.* 1.36 ve Epiphani. *Adv. Haeres.* 3.36'ya dayanan SVF 1.161'deki iki fragmanda da önceki bu fragmanlarla tutarlı bir şekilde “nesnelerin tüm doğasına nüfuz eden bir akıldan” (*rationem quandam per omnem naturam rerum pertinentem*), bu aklın “tanrısal bir güçle” (*vi divina*) işlediğinden ve “tanrısallığın her şeye nüfuz ettiğinden” (*πάντα διήκειν τὸ θεῖον, panta diêkein to theion*) bahsedilir. Bu bahisler de yukarıda değinilen etken ilkenin tözün içindeki akıl, yani tanrı olduğu ve buna bağlı olarak evrenin veya *aether*'in tanrısal nitelikli olduğu bilgisini içeren fragmanlarla uyumludur.²⁰

SVF 1.160'daki Lactant. *De Vera Sap.* 9 kaynaklı ilk fragmanda Zenon'un “nesnelerin doğasının düzenleyicisinin ve yaratıcısının evrendeki akıl olduğunu” (*rerum naturae dispositorem atque artificem universitatis λόγον [logon] praedicat*) söylediği belirtilir, ardından yine Zenon'un o akli “hem kader hem nesnelerin zorunluluğu hem tanrı hem de Iuppiter'in ruhu olarak” (*quem et fatum et necessitatem rerum et deum et animum Iovis*) adlandırdığı söylenir. Tert. *Apol.* 21 kaynaklı ikinci fragmanda yine akıl “evrenin yaratıcısı” (*artificem universitatis*) olarak sunulur ve Zenon'un “onu her şeye belli bir düzen içinde şekil vermiş olan bir yapıcı olarak tanımladığı, ona hem kader hem tanrı hem Iuppiter'in ruhu hem de tüm nesnelerin zorunluluğu adını verdiği” (*Hunc enim Zeno determinat factitorem, qui cuncta in dispositione formaverit, eundem et fatum vocari et deum et animum Iovis et necessitatem omnium rerum*) söylenir. Bu gruptaki üçüncü ve son fragman ise Min. Fel. 19.10 kaynaklı olmak üzere Zenon'un akli “tanrı” olarak adlandırdığı bilgisini aktarır. SVF 1.158 ve 1.159'da her şeye nüfuz eden, her şeyin kaynağı olan ve tözün içindeki akıl 1.160'da her şeyi düzenleyen, yaratan, yapan ve her şeye bir şekil veren tanrısal bir unsur olarak betimlenir, ona kader, tanrı, Iuppiter'in ruhu ve her şeyin zorunluluğu adlarının verilmesi, SVF 1.158'de yine onun bazen zihin (*νόος, noos*), bazen ruh (*ψυχή, psukhê*), bazen doğa (*φύσις, physis*), bazen de durum (*ἕξις, heksis*) olarak adlandırılmasını hatırlatır.²¹ Bununla birlikte bu fragman grubunda evrenin aklına yapılan referansın kaynağını Platon'da bulmak mümkündür. Hahm'ın da dikkat çektiği gibi, Platon evrenin ruhu ve zihni olan canlı bir varlık olduğunu düşünür (*Tim.* 30b), evrenin ruhu insan ruhunun tüm etkinliklerini yerine getirir; zeki bir yaşama sahiptir ve hesap yapabilme niteliğinden yararlanır, evrenin muhakeme gücü akıl yani *λόγος (logos)* olarak adlandırılır. Hahm'ın da söylediği gibi Zenon da SVF 1.160'da kozmik zihnin doğasının akıl olduğunu düşünür.²²

Stoic Themes in European Thought, ed. Margaret J. Osler (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 138-140.

¹⁹ Bkz. Drozdek, *Greek Philosophers as Theologians*, 234.

²⁰ Karş. Ademollo, “Cosmic and Individual Soul in Early Stoicism”, 114.

²¹ Karş. Francesco Ademollo, “Cosmic and Individual Soul in Early Stoicism,” *Body and Soul in Hellenistic Philosophy*, ed. Brad Inwood ve James Warren (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), 117.

²² Hahm, *The Origins of Stoic Cosmology*, 137.

SVF 1.162'deki fragmanlarda ise evrenin işleyişini sağlayan yasanın niteliği üzerine birbirine yakın görüşler paylaşılır. Koester'e göre buradaki fragmanların ilki olan Cic. *Nat. D.* 1.36, diğer fragmanların kaynağıdır, dolayısıyla bu fragman grubunda Cicero'dan bağımsız bir kaynak yoktur.²³ Cicero'ya göre Zenon "doğal yasanın tanrısallığını" (*naturalem legem divinam esse*) düşünmüş ve bu yasanın "doğru şeyleri buyuran ve yanlış şeyleri yasaklayan bir güce sahip olduğunu" (*eamque vim obtinere recta imperantem prohibentemque contraria*) söylemiştir. Lactant. *Div. Inst.* 1.5'te yine Zenon'un tanrısı "tanrısallık ve doğal yasa" (*divinam naturalemque legem*) olarak adlandırdığı söylenirken, Min. Fel. 19.10'da "doğal ve tanrısallık yasanın her şeyin ilkesi" (*naturalem legem atque divinam ... omnium esse principium*) olduğu belirtilir. Bir karşılaştırma fragmanı olarak sunulan Diog. Laert. 7.88'de evrendeki "ortak yasa"nın (*νόμος κοινός, nomos koinos*)²⁴ "her şeye nüfuz eden doğru akıl" (*ὀρθὸς λόγος διὰ πάντων ἐρχόμενος, orthos logos dia pantōn erkhomenos*) olduğu²⁵ ve bu haliyle "her şeyin efendisi ve yöneticisi olan Zeus'la aynı şey olduğu" (*ὁ αὐτὸς ὢν τῷ Διὶ, καθ'ἡγεμόνι τούτῳ τῆς τῶν ὄντων διοικήσεως ὄντι, o autos ōn tō Diī, kath'ēgemoni toutō tēs tōn ontōn dioikēseōs ōnti*) söylenir. Sonuncu karşılaştırma fragmanı olan Schol. Lucan. 2.9'da ise sadece Zenon'a değil, genel olarak Stoacılar için "evrenin sağduyuyu ve yasayla ayakta kaldığı ve onun kendisi için yasa teşkil eden tanrı olduğu" (*adfirmant mundum prudentia ac lege firmatum, ipsumque deum esse sibi legem*) bilgisi atfedilir.²⁶

Burada bahsedilen evrensel yasanın fiziksel yönüne ve nasıl işlediğine dair açıklama yoktur, dahası bilhassa Cic. *Nat. D.* 1.36'da fizik değil, etik temelli bir yasa anlayışından söz edildiği düşünülebilir.²⁷ Bununla birlikte bu yasanın buyurgan bir akıl olarak düşünülmesi ise Kleantes'in meşhur Zeus ilahisindeki tanrı anlayışına uygundur, bkz. Stob. *Ecl.* 1.1.12 (SVF 1.537). Benzer bir yaklaşım Khryssippos'un Diog. Laert. 7.88 (SVF 3.4) fragmanında da görülmektedir.²⁸ Ancak yukarıda belirtildiği gibi, buradaki fragmanların kaynağının Cicero olduğunu unutmamak gerekir, dolayısıyla Zenon'un "doğal yasa" anlamına gelebilecek bir tamlama kullandığı kesin değildir.²⁹

SONUÇ

Çalışmada Stoa felsefesinin kurucusu olan Zenon'un tanrı anlayışını yansıtan SVF 1.152-162 fragmanlar analiz edildi. Bu fragmanlarda beliren Zenon'un tanrısının nitelikleri

²³ Helmut Koester, "NOMOS ΦΥΣΕΩΣ: The Concept of Natural Law in Greek Thought," *Religions in Antiquity: Essays in Memory of Erwin Ramsdell Goodenough*, ed. J. Neusner (Leiden: E. J. Brill, 1970), 529.

²⁴ Buradaki "ortak yasa" anlayışının toplumsal anlamı için bkz. Paul A. Vander Waerdt, "Zeno's Republic and the Origins of Natural Law," *The Socratic Movement*, ed. Paul A. Vander Waerdt (Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 1994), 287; Katja Maria Vogt, *Law, Reason, and the Cosmic City: Political Philosophy in the Early Stoa* (Oxford: Oxford University Press, 2008), 73; Robert Bees, *Zenons Politeia* (Leiden: Brill, 2011), 53. Stoacıların yaşam için örnek alınması gereken ortak yasa anlayışı için bkz. Diog. Laert. 7.89 (SVF 1.555); J. M. Rist, "Zeno and Stoic Consistency," *Phronesis*, 22.2 (1977): 168; Richard A. Horsley, "The Law of Nature in Philo and Cicero," *The Harvard Theological Review*, 71.1/2 (1978): 39.

²⁵ Karş. Arnold, *Roman Stoicism*, 71.

²⁶ Karş. Brouwer, *The Stoic Sage*, 147; Rene Brouwer, *Law and Philosophy in the Late Roman Republic* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021), 56.

²⁷ Karş. Pearson, *The Fragments of Zeno and Cleanthes*, 89.

²⁸ Brouwer, *The Stoic Sage*, 174.

²⁹ Koester, "NOMOS ΦΥΣΕΩΣ", 529.

şu şekilde özetlenebilir: Her şeyden önce, tanrı veya tanrılara tapmak akla uygun bir davranıştır, bu aynı zamanda onun veya onların varlığının kanıtıdır (SVF 1.152). Bedenli bir varlık olan tanrı var olan her şeyin ilkesidir (SVF 1.153). O, evrenin en dış kısmı olan *aether*'dir ve her şeyi yönetebilmesini sağlayan bir zihne sahip olduğu için en yüce tanrıdır (SVF 1.154). Edilgen ilkeyi temsil eden dünyevî maddeden ayrı olmakla birlikte onu işleyen, ona nüfuz eden ve onun aracılığıyla faaliyetini yürüten etken unsurdur (SVF 1.155); maddeyle eşitlenebilir (SVF 1.156) ve bu şekilde ateşin kendisi olabilir (SVF 1.157). Evrenin oluşumundaki etken unsur olduğu için var olan her şeyde bulunur, iyi ve kötü her şeyin kaynağıdır (SVF 1.158-159; 161). Nesnelerin doğasını düzenleyen ve yaratan odur, evrendeki akıldır; kader, nesnelerin zorunluluğu, tanrı, Iuppiter'in ruhu veya sadece akıl olarak adlandırılabilir (SVF 1.160). Dahası, o doğru akıl olmakla, evrenin işleyişini sağlayan ya da sadece ahlâkî bağlamda insanlara doğruyu buyurup yanlış yasaklayan doğal yasanın kendisiyle de ilişkilendirilebilir (SVF 1.162).

KAYNAKÇA

Ademollo, Francesco, "Cosmic and Individual Soul in Early Stoicism." *Body and Soul in Hellenistic Philosophy*. Ed. Brad Inwood ve James Warren, 113-144 (Cambridge: Cambridge University Press, 2020).

Arnold, E. Vernon *Roman Stoicism*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1911).

Barker, Peter, "Stoic contributions to Early modern science." *Atoms, pneuma, and tranquillity: Epicurean and Stoic Themes in European Thought*. Ed. Margaret J. Osler, 135-154. (Cambridge: Cambridge University Press, 1991).

Bees, Robert, *Zenons Politeia*. Leiden: Brill, 2011.

Brouwer, Rene, *The Stoic Sage: The Early Stoics on Wisdom, Sagehood and Socrates*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2014).

Brouwer, Rene, *Law and Philosophy in the Late Roman Republic*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2021).

Colish, Marcia L. *The Stoic Tradition from Antiquity to the Early Middle Ages: Stoicism: 1. Stoicism in Classical Latin Literature*. (Leiden: E. J. Brill, 1990).

Drozdek, Adam, *Greek Philosophers as Theologians: The Divine Arche*. (Londra ve New York: Routledge, 2007).

Gourinat, Jean-Baptiste, "The Stoics on Matter and Prime Matter: 'Corporealism' and the Imprint of Plato's Timaeus." *God and Cosmos in Stoicism*. Ed. Ricardo Salles, 46-70. (Oxford: Oxford University Press, 2009).

Hahn, David E., *The Origins of Stoic Cosmology*. (Ohio: Ohio State University Press, 1977).

Horsley, Richard A., "The Law of Nature in Philo and Cicero." *The Harvard Theological Review*, 71.1/2 (1978): 35-59.

Ioppolo, Anna Maria, "Nature, God, and Determinism in Early Stoicism." *The Routledge Handbook of Hellenistic Philosophy*. Ed. Kelly Arenson, 236-247. (New York ve Londra: Routledge, 2020).

Koester, Helmut, "ΝΟΜΟΣ ΦΥΣΕΩΣ: The Concept of Natural Law in Greek Thought." *Religions in Antiquity: Essays in Memory of Erwin Ramsdell Goodenough*. Ed. J. Neusner, 521-541. (Leiden: E. J. Brill, 1970).

Lapidge, Michael, "Stoic Cosmology." *The Stoics*. Ed. John M. Rist, 161-186. Berkeley: University of California Press, 1978.

- Long, A. A., "Plato and Hellenistic Philosophy." *A Companion to Plato*. Ed. Hugh H. Benson, 418-433. (Londra: Blackwell Publishing, 2006).
- Long, A. A., *Stoic Studies*. (Berkeley: University of California Press, 2001).
- Long, A. A., "Soul and Body in Stoicism." *Phronesis*, 27.1 (1982): 34-57.
- Meijer, P. A., *Stoic Theology: Proofs for the Existence of the Cosmic God and of the Traditional Gods*. Utrecht: Eburon, 2007.
- Mikalson, Jon D., *Greek Popular Religion in Greek Philosophy*. (Oxford: Oxford University Press, 2010).
- Posidonius, Posidonius. Volume II The Commentary (i) Testimonia and Fragments 1-149. Ed. I. G. Kidd. (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).
- Reale, Giovanni, *A History of Ancient Philosophy III, A: Systems of the Hellenistic Age*. Ed. ve Çev. John R. Catan. (Albany: State University of New York Press, 1985).
- Rist, J. M. "Zeno and Stoic Consistency." *Phronesis*, 22.2 (1977): 161-174.
- Salles, Ricardo, "Two Early Stoic Theories of cosmogony." *Causation and Creation in Late Antiquity*. Ed. Anna Marmodoro ve Brian D. Prince. 11-30. (Cambridge: Cambridge University Press, 2015).
- Sedley, David, "The Stoic -Platonist Debate on kathêkonta." *Topics in Stoic Philosophy*. Ed. Katerina Ierodiakonou, 128-152. (Oxford: Clarendon Press, 1999).
- Sedley, David, "The Origins of Stoic God." *Traditions of Theology*. Ed. D. Frede ve A. Laks, 41-83. (Leiden: Brill, 2002).
- Sellars, John, *Stoicism*. (London: Routledge, 2006).
- SVF, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, vols. I-IV. Ed. Hans von Arnim. (Stuttgart: Teubner, 1964).
- Vogt, Katja Maria *Law, Reason, and the Cosmic City: Political Philosophy in the Early Stoa*. (Oxford: Oxford University Press, 2008).
- Waerdt, Paul A. Vander, "Zeno's Republic and the Origins of Natural Law." *The Socratic Movement*. Ed. Paul. A. Vander Waerdt, 272-208. (Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 1994).
- Zenon ve Kleanthes, *The Fragments of Zeno and Cleanthes*. Ed. A. C. Pearson. (Londra: C. J. Clay and Sons, 1891).
- Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları. Ed. ve Çev. C. Cengiz Çevik. (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2021).

The Hellenistic Philosophers: Volume 1, Translations of the Principal Sources with Philosophical Commentary. Ed. ve Çev. A. A. Long ve D. N. Sedley. (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).